

In deze rubriek komen onderzoekers aan het woord over participerende observatie. Zij doen verslag van hun eigen ervaringen en inzichten en volgen daarbij het spoor dat antropoloog Bronislaw Malinowski begin vorige eeuw uitzette. Geïnteresseerden kunnen contact opnemen met Frank van Gemert. E-mail: f.vangemert@rechten.vu.nl

Participeren in een Marokkaans huishouden

Marjo Buitelaar

Gezinslid in Sidi Slimane

Tussen 1983 en 1984 deed ik leeronderzoek naar de betekenis van de *hammâm*, het Moorse bad, voor vrouwen in Sidi Slimane, een klein provinciestadje in de Marokkaanse Gharb-vlakte. Ik was daar terechtgekomen via de Marokkaanse echtgenoot van een achternicht van me. Hij had geregeld dat ik de eerste weken bij de familie van zijn broer zou doorbrengen. Het klikte goed tussen mijn gastfamilie en mij, en bovendien woonden zij op nog geen vijfhonderd meter verwijderd van een badhuis, zodat ik graag inging op hun uitnodiging om bij hen te blijven wonen.

Dat ik aangetrouwde familie was die de Marokkaanse cultuur graag wat beter wilde leren kennen, was gauw genoeg uitgelegd aan hun kennissen en vrienden. Maar dat ik onderzoek kwam doen naar de *hammâm*, kon niemand begrijpen: de *hammâm*, wat is daar nou interessant aan? Daar ga je eens in de week naartoe om het vuil van je lijf te schrobben, meer niet. Waarom richtte ik me niet op iets anders, bijvoorbeeld de islam, dát was pas belangrijk om iets over te leren. Nog vreemder vond men het dat ik van plan was hele dagen in het badhuis door te brengen. Zohra, mijn gastvrouw, raadde me dat zelfs sterk af: de mensen zouden me erom uitlachen. Na mijn eerste bezoek aan de *hammâm* ging ik zelf aarzelen: het was er benauwd en vies, je zag nauwelijks een hand voor ogen, en de kinder- en vrouwenstemmen galmden zo door de ruimte dat er helemaal geen gesprekken vielen 'op te vangen' en ik het volledig moest hebben van korte gesprekjes met vrouwen die naast me zaten. Enkele bezoeken later had ik wel meer inzicht in de routine van het badhuisbezoek, maar ik voorzag er niet veel meer te weten te komen.

Op een middag vergezelde ik Zohra naar haar vriendin Fatma. Een voor een druppelden ook buurvrouwen binnen. Op de binnenplaats gezeten, verdreven de vrouwen onder het genot van vele glaasjes thee keuvelend de lome verveling die de hete nazomermiddag met zich meebracht. Na verloop van tijd ging het gesprek over de problematiek van grote gezinnen en de vraag wat daaraan te doen was. Onder grote hilariteit wisselden de vrouwen smoezen uit die je kunt aanvoeren als je niet met je man naar bed wilt. Fatma kreeg de lachers op haar hand door te zeggen dat ze sinds kort was gaan bidden: nu kon ze tenminste tegen haar man zeggen dat ze geen tijd had om steeds naar de *hammâm* te gaan. Gretig sprong ik daarop in: 'Wat heeft het badhuis met bidden te maken?' 'Nou,' antwoordde Fatma, 'Je kent het spreekwoord toch wel: "Naar het badhuis en het gevang gaan alleen zij die iets gedaan hebben."' Een lachsalvo barstte los onder de vrouwen.

Inzicht op de binnenplaats

Die middag op de binnenplaats van Fatma leerde ik meer over mijn onderzoeksonderwerp dan ik tot dan toe in het badhuis zelf te weten was gekomen. Zonder seks expliciet te noemen, had Fatma een direct verband gelegd tussen vrijen en de *hammâm*. Volgens het gezegde dat ze citeerde ga je daar immers naartoe als je ‘het’ gedaan hebt.

Het badhuis is de plek bij uitstek om de *ghroesl* of grote rituele wassing uit te voeren die vereist is na seksuele gemeenschap. Uit literatuurstudie wist ik dat het badhuis in ieder geval in Tunesië hierdoor geassocieerd werd met seksualiteit (Bouhdiba, 1975). Informatie inwinnen onder Marokkaanse vrouwen over connotaties tussen het badhuis en seksualiteit door middel van interviews, zou evenwel niet meevallen. Ten eerste had ik het Marokkaans-Arabisch nog niet goed genoeg onder de knie om op een dergelijk abstractieniveau niet-sturende vragen te kunnen formuleren. Ten tweede zou ik op een vraag waarin ik zelf niet expliciet naar seksualiteit verwees, waarschijnlijk weinig tot geen antwoorden in die richting krijgen. In de ogen van mijn informant zou het namelijk ongepast zijn geweest om tegenover mij als ongetrouwde jonge vrouw over seks te spreken. Het Marokkaans-Arabisch woord voor getrouwde vrouw is *mar’a*, en voor ongetrouwde vrouw *bint*, wat letterlijk ‘meisje’ betekent maar tevens verwijst naar een ongetrouwde maagd. Die maagdelijkheid dient niet alleen beschermd, maar ook gerespecteerd te worden, onder andere door het tegenover een *bint* niet over seksualiteit te hebben.

Dankzij het feit dat ik toevallig aanwezig was toen Fatma een relatie legde tussen de *hammâm* en seksualiteit en constateerde dat alle vrouwen op de binnenplaats onmiddellijk begrepen wat zij bedoelde, leerde ik dat zij spontaan het badhuis associëren met seks – informatie die ik meer valide acht dan wanneer zij desgevraagd hadden beaamd dat een dergelijke associatie bestaat en op verzoek voorbeelden hadden gegeven. Door in te springen op wat er al besproken werd, kon ik bovendien op een vrij vanzelfsprekende wijze doorvragen over het onderwerp.

Dit bood twee voordelen. Het is aannemelijk dat in de context waarin de aandacht van de vrouwen al min of meer gericht was op seksualiteit, doorvragen hierover meer opleverde dan wanneer ik het onderwerp in een interviewsituatie los van een dergelijke context had moeten aansnijden. Daarnaast was ik in staat door mijn eigen gedrag invloed uit te oefenen op de manier waarop deze vrouwen mij aanvankelijk classificeerden als *bint*. Door zonder blikken of blozen door te vragen over seksualiteit, gaf ik de vrouwen te kennen dat ze mij niet de hand boven het hoofd hoefden te houden door over zulke onderwerpen in mijn aanwezigheid niet te spreken.

Aan de hand van de rollen die mij werden toegemeten in de deelname aan het dagelijks leven van vrouwen, kreeg ik informatie over de manier waarop ik geclassificeerd werd. Daar zou ik waarschijnlijk niet of minder gauw achter zijn gekomen als ik getracht had louter formele interviews af te nemen. Inzicht in de manier waarop je als etnograaf gezien wordt, is van belang om de invloed daarvan te kunnen inschatten op de informatie die je verkrijgt. Etnografische gegevens zijn nooit neutraal, maar worden mede bepaald door de relatie tussen etnograaf en informanten in de concrete context waarbinnen zij uitgewisseld worden (vgl. Rabinow, 1977).

Minstens zo belangrijk was dat participatie in het dagelijks leven van mijn informanten me

tevens in staat stelde de manier waarop ik werd geclassificeerd, te beïnvloeden. Een van de spannendste kanten van veldwerk vind ik altijd weer dat je aan de ene kant merkt dat mensen je rollen toebedelen die aansluiten bij hun eigen referentiekader, maar dat er aan de andere kant altijd ook ruimte is voor afwijkend gedrag vanwege je positie als relatieve buitenstaander. Hierdoor was ik bij machte om door middel van mijn eigen gedrag ervoor te zorgen dat ik steeds minder gezien en behandeld werd als ‘meisje’ en meer als volwassen vrouw die wist wat er in de wereld te koop was. Dit deed ik onder andere door mij wat afstandelijker op te stellen jegens de tienerdochter van Zohra. Ik ging bijvoorbeeld zelden in op haar uitnodigingen om schoolvriendinnen te bezoeken. Verder zorgde ik ervoor dat bij een samenzijn van zowel vrouwen als tienermeisjes, ik niet aan de kant van de meisjes ging zitten, maar een plek opeiste temidden van de getrouwde vrouwen. Na verloop van tijd begon dergelijk gedrag vruchten af te werpen en werd mijn positie tussen de laatsten vanzelfsprekender (vgl. Warren, 1988).

Naar aanleiding van het leerzame bezoek aan Fatma besloot ik mij niet langer louter te richten op de sociale situatie van de *hammâm* zelf en liet ik het voornemen varen om te proberen daar vrouwen te interviewen. Behalve de waardevolle informatie die het gezellig samenzijn van de vriendinnen op de binnenplaats mij had verschaft, had het me namelijk ook doen inzien dat ik het relatieve belang van de *hammâm* als ontmoetingsplaats voor vrouwen alleen zou kunnen begrijpen als ik dit bestudeerde binnen het ruimere kader van hun dagelijks leven (Buitelaar & Van Gelder, 1996). Niet interviewen, maar participerende observatie was de meest geëigende methode om dit te doen.

In de medina van Marrakesh

Ook voor mijn promotieonderzoek naar de manier waarop mensen in Marokko de vastenmaand ramadan beleven, besloot ik mij vooral te bedienen van informele gesprekken en participerende observatie vanuit inwoning bij een Marokkaanse familie (Buitelaar, 1993). Weliswaar beïnvloedt ramadan meer dan ieder ander religieus feest de openbare sfeer, maar toch spelen de meeste aspecten van het leven tijdens de vastenmaand zich binnenshuis af. Een pilotstudy in 1989 in de provinciestad Berkane in noordoost-Marokko verliep evenwel bijzonder moeizaam. Mijn gastvrouw was zeer streng en verbood mij (alleen) het huis te verlaten. Gaandeweg bleek dat zij zich zo streng opstelde omdat zij hoopte dat ik haar zoon zou huwen. Van meet af aan was zij daarom bezorgd over mijn reputatie.

Hoewel de drie maanden die ik in haar gezin doorbracht achteraf zeer leerzaam zijn geweest, besloot ik vanwege het gebrek aan zowel privacy als bewegingsvrijheid een jaar later voor mijn uitgebreide veldwerkperiode niet terug te keren naar Berkane. In plaats daarvan gaf ik toe aan het romantisch verlangen eindelijk eens langere tijd door te brengen in een van Marokko's koningssteden. Het werd de *medina* of oude binnenstad van Marrakesh, waar ik een jaar lang met veel plezier deelnam aan het leven in een huis rond een grote binnenplaats, waar drie alleenstaande vrouwen uit een familie ieder een kamer bewoonden. Ik woonde in bij een van hen, maar onderhield intensief contact met de anderen en via hen met een uitgebreid netwerk van vrouwen aan wie ik te voet of op mijn fiets dagelijks bezoeken aflegde. In tegenstelling tot Berkane werd daar in Marrakesh niet afkeurend op gereageerd. Aangezien de andere vrouwen van de binnenplaats ook zelf de kost verdienden en ieder hun eigen weg gingen, accepteerden zij mijn uithuizigheid.

Toch had de keuze voor participerende observatie in een familie van zelfstandige, alleenstaande vrouwen ook nadelen. Soms was ik weken achtereen 's avonds vrijwel alleen thuis, bijvoorbeeld wanneer de weduwe die min of meer aan het hoofd van de familie stond, naar de stad van haar schoonouders was afgereisd. Haar ongetrouwde zus mocht dan niet 'alleen' thuis blijven en trok zolang bij een andere zus in. Ik mocht ook wel mee, maar was inmiddels gehecht geraakt aan mijn eigen helft van ons gedeelde bed. Ik genoot van de rust en de privacy als ik alleen was, maar de antropoloog in mij stak beduidend minder de kop op dan wanneer iedereen thuis was en we 's avonds onze belevenissen van die dag bespraken. Mijn ervaring is dat wanneer je eenmaal participierend observerend om het leven van informanten heen fladdert, het vreemd en ongemakkelijk is om hen formele interviews af te nemen. Het dagelijks doorspreken met mijn huisgenoten van opgedane ervaringen was een informele, dialogische manier van interviewen die natuurlijker aanvoelde en waar ik bijzonder veel van heb geleerd.

Het leven gaat door

Hoewel ik met veel plezier terugkijk op mijn verblijf in Marrakesh, zijn mijn huisgenoten en ik nooit zo aan elkaar verknocht geraakt als het geval was tijdens mijn eerste veldwerk in Sidi Slimane. Behalve dat het netwerk van de familie daar veel hechter was dan de familie in Marrakesh, vermoed ik dat dit ook samenhangt met het feit dat ik beduidend jonger was toen ik in Sidi Slimane woonde. Ik stortte mij daardoor met meer overgave in het lokale leven en er groeide een soort moeder-dochterrelatie tussen Zohra en mij. Toen ik de vrouwen in Marrakesh een paar jaar na mijn veldwerk nog eens opzocht, bleek de oudste vrouw te zijn overleden, de weduwe was verhuisd naar een andere stad en de ongetrouwde vrouw was met de noorderzon vertrokken naar Europa. Vriendinnen van deze vrouwen ontvingen me weliswaar beleefd, maar ik had niet het gevoel dat het gemakkelijk zou zijn de draad weer op te pakken.

In Sidi Slimane daarentegen ben ik nog altijd kind aan huis, al bekoelde de relatie in een vervelende tussenliggende periode. Nadat er in de familie ruzie was gekomen over de erfenis na het overlijden van Zohra's echtgenoot, was ik zo naïef te denken dat ik als 'buitenstaander' neutraal kon blijven, met als pijnlijk gevolg dat ik een paar jaar lang bij geen van beide kampen welkom was. Gelukkig is de familieruzie bijgelegd en ben ook ik weer welkom, zodat ik om het jaar een paar weken bij mijn oude gastgezin doorbreng en zo voeling houd met ontwikkelingen binnen de familie en het ruimere netwerk van bekenden, en in bescheiden mate met meer algemene ontwikkelingen binnen Marokko.

Aangezien deze regelmatige bezoeken op de eerste plaats voortkomen uit een behoefte om 'mijn familie' en vriendinnen weer te zien en ik geen gericht veldwerk verricht, voel ik me enigszins schuldig als ik belevenissen die ik tijdens mijn korte verblijf opdoe, als anekdotes verwerk in artikelen. Tot voor kort hield ik dan ook geen veldaantekeningen bij als ik in Sidi Slimane was. Dat veranderde toen ik er in 2004 ramadan doorbracht en Zohra me bij gelegenheid een voor mij nieuw spreekwoord vertelde. Ik zei het spreekwoord na en vroeg wat het betekende, maar daar liet ik het bij. Daarop keek Zohra me enigszins verwijtend aan en zei: 'Vroeger zou je dat meteen hebben opgeschreven, vind je het niet meer interessant wat ik je vertel?' Kennelijk is Zohra zich er terdege van bewust dat een bevriend antropoloog nooit

alleen maar participeert maar ook altijd observeert. Blijkbaar doet het haar zelfs goed dat ik van haar leer. Met een gerust hart draag ik sindsdien weer een notitieblokje bij me.

Literatuur

Bouhdiba, A. (1975) *La sexualité en Islam*. Paris: Presses Universitaires de France.

Rabinow, P. (1977) *Reflections on Fieldwork in Morocco*, Berkeley: University of California Press.

Warren, C. (1988) *Gender Issues in Field Research*, Newbury Park: Sage.

Buitelaar, M. & G.J. van Gelder (1996) *Het badhuis. Tussen hemel en hel*. Amsterdam: Bulaaq.

Buitelaar, M. (1993) *Fasting and Feasting in Morocco. Women's Participation in Ramadan*, Oxford: Berg.